

Naast deze hoofdstroming zijn er ook andere richtingen vertegenwoordigd. De predikant M. Cohen Stuart (1824-1878) representeert als enige binnen de Broederschap de piëtistische richting van het reveil. Zijn kerkdiensten in Rotterdam trekken veel kerkgangers, al zijn het vaak ook leden van andere kerkgenootschappen.³ Vanaf 1856 begint de moderne richting binnen de Broederschap op te komen. Predikanten als C.P. Tiele (1830-1902), J.W. Bok (1831-1889) en J.H. Maronier (1920†) verspreiden als eersten het gedachtengoed van deze kritische, anti-supranaturele richting waarin onder andere de moderne bijbelkritiek van de Tübingerschule een belangrijke rol speelt.⁴ Van een openlijke richtingsstrijd is in deze dagen eigenlijk geen sprake. Wie de *Handelingen van de Groote Vergadering* leest, de verslagen van de jaarlijkse vergadering van predikanten en afgevaardigden, die de hoogste bestuurlijke instantie binnen de Broederschap vormt, komt weinig strijd tegen.

Op plaatselijk niveau is er veel samenwerking met hervormde gemeenten. Bijzondere diensten zoals bidstonden worden gezamenlijk gehouden. In vacature-tijd worden regelmatig hervormde collega's uitgenodigd om voor te gaan in de diensten. De kerkdiensten worden veelal ook bezocht door leden van andere kerkgenootschappen, die ook bij het avondmaal welkom zijn. Soms overtreft het aantal deelnemers aan het avondmaal het aantal leden van de gemeente verre. Dat de Broederschap in deze tijd een vrij klassiek kerkgenootschap is, blijkt uit het gebruik in veel gemeenten om voorafgaand aan het (meestal halfjaarlijkse) avondmaal een ronde huisbezoeken af te leggen. Uit overgangen vanuit kleine dorpsgemeenten in Zuid-Holland naar de kerken van de Afgescheidenen blijkt dat er binnen de Broederschap ook relatief orthodoxe stromingen aanwezig zijn.

3. De opkomst van het modernisme

Terwijl pas rond 1856 de eerste aanhangers van het modernisme onder het remonstrantse predi-

kantencorps gevonden worden, zal deze richting in nog geen 25 jaar tijd de overheersende worden. Deze overgang geschiedt in verschillende etappen die niet ongemerkt voorbijgaan. Terwijl in 1859 de Sociëteitscommissie (het dagelijks bestuur van de Broederschap) nog waarschuwend geluiden kan laten horen, beslist de Grote Vergadering in 1872 om het Seminarium, de remonstrantse predikantenopleiding, te verplaatsen van Amsterdam naar het bolwerk van het modernisme: Leiden. Dit besluit wordt gevolgd door dat van 1878, om groepen moderne hervormden, die ontevreden zijn met de theologische koers van hun eigen kerk, met hun eigen predikanten over te laten komen als nieuwe remonstrantse gemeenten. Tenslotte aanvaardt de Grote Vergadering in 1879 een nieuw Algemeen Reglement. In de beginselverklaring die aan dit reglement voorafgaat en in de veranderingen binnen verschillende bepalingen blijkt duidelijk dat de Broederschap een moderne koers vaart.

In de jaren 1858 en 1859 geeft de Rotterdamse predikant Tiele een tijdschrift uit, getiteld: *De teekenen des tijds*. In dit blad presenteert de redacteur de moderne theologische gedachten voor een breder publiek. Uitgebreid wordt ingegaan op de positie van vrijzinnige groeperingen in binnen- en buitenland. Tiele manifesteert zich hiermee zeer nadrukkelijk als aanhanger van de moderne richting. In het jaarverslag van de Sociëteitscommissie aan de Grote Vergadering spreekt zij een vermaning uit aan het adres van Tiele. Tiele dreigt met dit werk in botsing te komen met het eerste hoofdstuk van de *Wetten* van de Remonstrantse Broederschap. In dit hoofdstuk, getiteld 'De leer van de remonstranten', wordt verwoord wat remonstranten geloven. Dit hoofdstuk kan in drie punten samengevat worden. Ten eerste wil de Broederschap zich richten naar de bijbel, Gods woord, en daaraan onverminderd vast blijven houden. Hiermee sluit de Broederschap aan bij het *sola scriptura* van de reformatie. Ten tweede spreekt de Broederschap uit dat haar gevoelen is verwoord in de